

Érzelem és értelem az 1956-os forradalomban

*„Igazságok és igazságtalanságok, nemes és nemtelen indulatok, okok és oktalanságok, bizalmak és félelmek, bántások és bántódások keresztet-
ték egymást az egyszerű ember számára beláthatatlan és kibogozhatat-
lan módon, s ezek csúcspontját dédnagyapám 1956-ban jelölte meg.”*

(Méhész Zoltán egyetemi hallgató dolgozatából, 2006. május)

„A délelőtti szakadó esőben is percről percre nőtt a tömeg. [...] Szemüket törölgető asszonyok, meghatódott férfiak ajkán csendült fel a Kossuth-nóta. Öröm, boldogság, felszabadultság minden tekintetben. Lelkesedés a szavakban. Erőt, óriási erőt sugárzott a tömeg. [...] A tömeg helyesel, hullámszik, zúg, morajlik” – olvasható a zalaegerszegi újság (*Zala*) október 26-i, rendkívüli kiadásában.

Az ugyanerről a napról szóló helyi rendőrségi beszámolóból a BM központi ügyeletese csak a szikár tényeket rögzítette: „a megyei Párt VB likvidálta az államvédelmet, amely el is hagyta az á[llam]v[édelem]. épületét. Az áv. beosztottak családostól kimentek a határőr laktanyába. Ezután a megyei Párt VB. likvidálta saját magát. [...] a megyei bizottság épületét jelenleg a honvédség őrzi.”¹

Természetes, hogy ugyanazt az eseményt másképpen látja a hatalmat vesztett, és megint másképp a hatalmat kóstolató. Másképpen az eseményeket szándékosan kiszínező, az érzelmekre hatni kívánó újságíró, s másként a támadott erőszakszerv szorongó rendőrtisztje. A különbségek a műfaji eltérésekből is adódnak. A BM feljegyzés ugyanakkor nem más, mint az újságcikkben kiszínezett „optimista tragédia” katartikus epilógusa: a megdőlt zarnoki hatalom képviselői fejvesztetten menekülnek.²

¹ Kajári Erzsébet (összeáll. és bev.): *Rendőrségi napi jelentések. 1956. október 23.–december 12. Első kötet.* Budapest, Belügyminisztérium–1956-os Intézet, 1996, 8.

² Az MDP központjába érkezett helyi pártjelentések életszerű, bár egyoldalú képet adnak a tömegmegmozdulásokról, hiszen a belső információkhoz az akkori, a párt számára veszélyes helyzetben nem fűződhetett ferdítési érdek; a félelem azonban megzavarta tisztánlátásukat: felnagyította az életveszélyt, és elállatosította a felkelőket.

Az 1956-os forradalmat a tömeg- és csoportindulatok uralták. Az egyén ezekhez igazodott, ezeknek rendelődtől alá. A megingott hatalom kapitulációja, az önkormányzati lehetőségek bővülése után azonban megnőtt a spon-tán élre kerültek személyes befolyása, érzelmi-értelmi hatása.

A változásokat támogatók és az azokat ellenzők tábora egyaránt megosz-tott volt. A meggyőződéses ortodox kommunisták sértett haraggal, a halálos fenyegetettség érzésével élték át az október 23-a utáni szűk két hetet. A re-former, ellenzéki kommunisták büntudatot éreztek. Ekkor már nem a kom-munista diktatúra kritikátlan támogatásáért tartották magukat felelősnek – a Sztálin halálát követő években ők szembenéztek múltjukkal –, inkább azért, hogy az általuk is helyeselt békés és felemelő hangulatú tüntetés fegyveres harccá, emberéleteket követelő felkeléssé változott.

Másokat, a nem kommunistákat főként a düh és a harag motiválta: az eufemisztikusan „népi demokráciának” nevezett pártállami diktatúrában megalázkodni kényszerültek, miközben semmit sem kaptak és/vagy min-dent elvettek tőlük. A két tábor közötti tartós együttműködés lehetőségét eleve megkérdőjelezte, hogy érzelmileg és mentálisan eltérően viszonyultak a kommunista rezsimhez. A forradalom vesztesei féltek, a többiek – ki így, ki úgy – örültek, reménykedtek és aggódtak: aktív közéleti szerepvállalással kívánták konszolidálni a forradalmat. A helyi események alakulása sokban függött attól, hogy a kommunista reformerek és szövetségeik hogyan tud-nak együttműködni a nem szocialista jellegű átalakítás híveivel.

Ugyanannak a történésnek többféle interpretációja is lehetséges. A kora-beli források azonban többnyire csak egyféle, jobbik esetben kétféle értelme-zést tartalmaznak: azokét, akik támogatták a forradalmat, és azokét, akik elítélték, féltek tőle. A több évtizeddel később rögzített emlékeket átszínez-heti az idő.

„A tömeg egyszerre kelti az egyénben a határtalan hatalom és a legyőzhe-tetlen veszély érzését. A tömeg egy szempillantás alatt átveszi az egész embe-ri társadalom szerepét megtestesítve ezzel a hatalmat, melynek büntetéseitől félni kell, és amelynek köszönhetően az emberek gátlásai kifejlődnek. Nyil-vánvalóan veszélyes dolog ellentmondásba kerülni ezzel a hatalommal, így az ember akkor van biztonságban, hogy ha a körülötte levők példáját igyekszik követni, s »együtt üvölt a farkasokkal«. Az új hatalom iránti engedelmesség arra készíti az embereket, hogy ne hallgassanak lelkiismeretük szavára, és gátlásaik feloldásával engedjenek az örömev csábításának” – írja Freud.³

Ha az „örömev” fogalmába beleértjük azt a jó érzést, amelyet az olyan tömeges együttlét vált ki, ahol az elfojtott indulatok, lefojtott feszültségek

³ Freud, Sigmund: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Budapest, 1995, 199.

felszínre jutva megkönnyebbüléshez vezethetnek, az 1956-os forradalom alatti tömegmegmozdulásokra is illik a freudi megállapítás.

A forradalom 1956-ban felcserélte a szerepeket: az addigi hatalom elvesztette tekintélyét, féllegitimé, illegitimé vált. Különösen érvényes ez azokra a helyi és területi irányítókra, akik túlteljesítették a megdöntött hatalom antihumánus kívánalmait. A forradalom szereplői tömegként, csoportként és egyénként is kiélhették ambícióikat.

A hatalomcsere, a rendszerváltás nem ritkán spontán igazságszolgáltatásra – olykor bosszúállásra – ösztönözte a sértetteket, főként azokat, akik csak másokkal együtt mertek cselekedni. Elsősorban nem azokat tehát, akiket jogtalanság ért a Rákosi-rendszerben – őket az elszenvedett sérelmek inkább megértővé, a jogszerűség elkötelezettjévé tették –, hanem azokat, akik hirtelen felindultságukban meg akarták torolni a rokonaikat, ismerőseiket anyagilag, szellemileg megnyomorító intézkedéseket – a hatalom bűneit.

A forradalomban az emberek többsége érzelmileg volt érintett. Felvonulás, gyűlésezés alkalmával a résztvevőket szinte önkívületbe ejtette az a fokozott lelkiállapot, amelyet a tömeggel való érzelmi azonosulás váltott ki. A tömeget egységesítő leegyszerűsítő jelszavak, az érzelmeket fokozó hírek és rémhírek hatására – s innen már Edelman gondolatmenetét követem – a szubjektum megszűnt, objektummá vált: lemondott a tudatos gondolkodásról, az értékelésről, sőt érzéseit is csak a tömegben domináns érzésekre redukálta.⁴ 1956-ban ezek a „domináns érzések”: a nemzeti függetlenség vágya, diktatúra- és kommunistaellenesség.

A tömegben a felhalmozódott feszültség kisülése lehetett képletes, performance-szerű, karneváli, népünnepély jellegű. Nem volt ritka, hogy talpraesett személyek – a hirtelen élre került régi vagy új vezetők – befolyásolni tudták a „performance” alakulását, de az esetek többségében spontán csoportos kezdeményezésről beszélhetünk.

A tömeget stimuláló vezetői megnyilvánulás szemléltetésére példának hozható Dudás József fellépése október 29-én a Széna téren, aki meggyőző

⁴ A létrejövő állapot rokonítható az egyre mindent maga alá gyűrő média korunkbeli hatásával. Azzal a lényegi különbséggel, hogy a forradalmi káoszról kiváló, leegyszerűsítő, többféle értelmezést megengedő kívánalmak tömegkommunikációs manipulációk és előkészítés nélkül, rövid idő leforgása alatt hatottak. „Az a széles körben propagált és elfogadott nézet, miszerint a híradások többé-kevésbé objektív beszámolóok, nem csupán a hírek értelmezését változtatja át »ténnyé«, hanem az olvasót és a tévénézőt is tárgyáá redukálja. Ez a felfogás a hírek készítőit és fogyasztóit egyaránt arra biztatja, hogy mondjanak le kritikai érzékükről, mivel ez a sajátosan emberi képesség csak eltorzítja az objektív megfigyelést és tudósítást. Az emberek így megszűnnek szubjektumként létezni: a hírekhez hasonlóan maguk is objektummá válnak, lemondva a tudatos gondolkodásról, az érzésekről és az értékelésről” – írja Murray Edelman. Edelman, Murray: *A politika szimbolikus valósága*. L'Harmattan, Budapest, 2004, 158.

beszédével pár perc alatt magára vonta az emberek figyelmét, s jó szervező-készségének is köszönhetően néhány óra múltán országos vezetővé emelkedett, vagy Szigethy Attila győri szereplését.⁵ A szinte az ismeretlenségből kiemelkedő Somogyvári Lajosról beszámoló újságcikk talán éppen negatív elfogultsága révén képes érzékeltetni, hogy milyen tömeghatást tud kiváltani a tömegek érzelmeivel azonosulni tudó önjelölt vezető. Somogyvári – egyautónyi budapesti forradalmár által hitelesítve – október 30-án lett néhány órára Győrben a radikalizálódást követelő győriek bálványa: hatásosan fogalmazott. Ahol beszélt – a volt megyei tanács épületének erkélye, a buszpályaudvar –, akadt mikrofon és hangszóró, s mindenekelőtt izgatott emberek százai, akiknek ugyan nem lehetett rálátásuk arra, hogy városukban mi zajlik, ugyanakkor egyénenként valamennyien érezték, hogy mit kívánnak. Azt szerették volna, hogy vágyaik, sérelmeik szavakba öntse végre már valaki. „Provokáló elem furakodott be a gyűlésre, aki az elégedetlen nép feszült lelkiállapotát kihasználva bujtogatott. Forró fejvel, mellveregető hazafissággal kezdett beszéde után egyre fokozódó szenvedéllyel követelte, hogy alakuljon meg azonnal az Ellenzéki Kormány, és harcoljunk tovább. [...] A fiatalokban robbanászként pattant ki a harc tüze, és óriási hangorkánban törtek ki. Elragadta őket a provokáló pátosza, és minden józan felszólalót lepisszegtek. A tüzre olajként hatottak az olyan felszólalók, mint például a pentelei munkások képviselőjé, aki árulónak bélyegezte a kormányt, minden megokolás nélkül követelte az Ellenzéki Kormányt. Mindenki ordított, senki sem értett semmit, a hangulat perzselő volt, akár a felbolygatott méhkas. Csak pirulnunk lehetett a külföldiek előtt. Ahelyett, hogy mindjárt lefülelték volna a szemtelen »hóst«, a vidéki képviselők megdöbbenéssel kezdték elhagyni a termet, és a városházát fegyveres katonaság vette körül” – számol be a tumultuózus jelenetről a helyi lap.⁶ Somogyvári olyan sűrítő szimbólumokat⁷

⁵ Dudás története részleteiben még megíratlan. Lásd Baló A. Péter: Dudás József élete és tevékenysége. Kronológiai vázlat. In: Bak János et al. (szerk.) *Évkönyv III. 1993.* 1956-os Intézet, Budapest, 1993, 221–228. Eörsi László: *Mítoszok helyett – 1956.* Noran, Budapest, 2003, 107–200.; Eörsi László: *A széna tériek, 1956.* 1956-os Intézet. Állambiztonsági Szolgálatok Történelvi Levéltára, Budapest, é. n. Szakolczai Attila: Szigethy Attila és az 1956-os győri forradalom. In: *Szigethy Attila élete és munkássága. Tudományos emlékezés.* Budapest, 1996. október 31. Győr, 1997. Szigethy Attila Társaság – Győr-Sopron-Moson Megye Levéltára, 30–54.

⁶ *Szabad Komárom*, 1956. november 1. In: Izsák et al. (szerk.) *1956 vidéki sajtója*, Korona Kiadó, Budapest, 1996, 509. Szakolczai Attila: Somogyvári Lajos története. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 2. A Történelmi Hivatal évkönyve, 2000–2001.* Történelmi Hivatal, Budapest, 2002, 233–256.

⁷ „Minden sűrítő szimbólumra jellemző a sokértelműség és az érzelmi hatás: és kétségtelen, hogy minél sokértelműbbek és érzelmdúsabbak, annál erősebben befolyásolják a jelentést.” Edelman, 2004, 160.

– megvédendő haza, ellenkormány, önfeláldozás, ellenség – használt, amelyeket sokértelműségük és érzelmi telítettségük tett rendkívül hatékonyvá.⁸

A feszültség levezetésének másik módja a csoportban hozott, a körülményeket alaposan mérlegelő vezetői döntés volt. Ez – eltérően az alapvetően az érzelmeken alapuló tömegjelenségektől – elsősorban a ráción alapult. Ezekben az esetekben a döntés ódiumát a választott helyi önkormányzati testületek, a forradalmi bizottságok vállalták magukra. E kétféle megoldási mód bemutatására tesztek kísérletet.

Tömegérzelmelek

A forradalom egységének, magasztosságának jelképe lett a fővárosi egyetemisták október 23-i rokonszenvtüntetése a lengyelországi reformátalakulások mellett. Ez a tüntetés a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa utáni reformperiódus záróakkordjának tekinthető inkább, s nem a forradalom nyitó eseményének. A forradalom a rádió előtti, áldozatokat követelő fegyveres harctól és a Sztálin-szobor ledöntésétől datálható, és általánossá a szovjet fegyveres beavatkozást követően vált. Az október 23-a utáni fővárosi eseményeket követő napokban a tömegmegmozdulások vidéken is megszorodtak: a forradalom országos kiterjedésű lett. Október 28-áig, a forradalom „hivatalos” elismeréséig az indulatok csak növekedtek, s már-már polgárháborús helyzet alakult ki.

A tömegmegmozdulásokban résztvevőket egyfajta tömegpszichózis keríthette hatalmába, amely felemelő és visszataszító formában egyaránt megnyilvánulhatott.

„Minden szenvedő [...] keresi szenvedésének okát; pontosabban szólva tettest keres, még pontosabban: szenvedéséért okolható *bűnös* tettest, – röviden: valami elevenet, amin affektusait ténylegesen vagy *in effigie* valamilyen ürüggyel levezetheti: hiszen az affektusok levezetése a szenvedő legnagyobb kísérlete a megkönnyebbülésre, vagyis az *érzéstelenítésre*, önkéntelenül is vágyott narkotikuma mindennemű gyötrelme ellen. Itt rejlik, feltételezésem szerint – írja Nietzsche – a ressentiment, a bosszúvágy és a hasonlók oka.”⁹

A tömeg-összejövetelek 1956-ban alapvetően jelképprombolásban nyilvánultak meg. A kultikus tárgyak megsemmisítése az indulatok levezetésének egyfajta áttételes, dezantropomorfizált formája. Ledöntötték, eltávolították, elégették a zsarnokságot, a nemzeti elnyomást jelképező szobrokat, emlék-

⁸ Beszédét lásd: Bana József és mások (szerk.): *Győr 1956. Dokumentumgyűjtemény II.* Győr, Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala, 1996, 37–39.

⁹ Nietzsche, Friedrich: *A morál genealógiájához.* Pannon Panteon–Comitatus, Veszprém, 1998, 66. Nietzsche ezt kifelé irányuló, külső ellenséget kereső késztetést rabszolgamorálnak nevezte, amely a teremtés helyett a rombolásra, a tagadásra épül.

műveket, vörös csillagokat, könyveket, kivágták a nemzeti zászlóból a Rákosi-címert – ezzel képletesen végrehajtották az ítéletet a gyűlölt hatalmon.

Zalaegerszegen október 26-án „csattognak a kalapácsok, pengenek a feszítővasak, omlanak a nemzeti béklyó egyik jelképeinek, az úgynevezett szabadságszobornak a törmelékei. [...] Népünknek, városunknak nem kell a szobor. S feszülnek már az óriási drótkötelek, felzúg a hatalmas Mach gépkocsi motorja, és dől a mélybe, a sárba a gigászi építmény. Ledől...”¹⁰ Fűzesabonyban fiatalok és a vasutasok rombolták le a szovjet emlékművet. Arra is ügyeltek, hogy az építményt kelet felé – a gyűlölt Szovjetunió irányába – döntsék.¹¹ Ózdon a tömegek kommunistaellenességüket és szovjetgyűlöletüket jelképes akasztással mutatták ki: ha már nem büntethették meg Sztálint és Rákosit, pótcselekvésként a két diktátor mellszobrának nyakába akasztottak kötelet, és felhúzták a lámpavasra.

Nagyállón több tucatnyian a marxista, kommunista könyvek megsemmisítésével oldották feszültségüket. Egyikük betörte a könyvesbolt ablakát, s a felhevült emberek – nem egy ittas is akadt közöttük – válogatni kezdtek a könyvek között. Az utcára, a sárba hajigált könyveket meggyújtották. A szellemi tisztogatók következő állomása a könyvtár lett, de itt már sikerült elejét venni a pusztításnak.¹²

Az emlékműledöntés, rombolás falun általában nem tömegcselekmény, inkább csoportos, ritkábban egyéni akció volt. A kisebb településeken csupán néhányan estek neki a rendszer hatalmi jelképeinek, objektumainak. A rombolásban az esetek többségében az elfogyasztott alkoholnak is szerepe volt.

Amikor az egyre inkább antikommunista, szovjetellenes jelleget öltő kollektív megnyilvánulások nem tárgyak, hanem személyek ellen fordultak, olyan elfojtott indulatok is felszínre törtek, amelyek emberek bántalmazásához, sőt megöléséhez, lincseléshez vezettek. (Ez utóbbiak közül legismertebb az október 30-i budapesti Köztársaság téri eseménysor.)¹³

Az egyéni felelősség feloldódott a tömegben. Az maradhatott meg kívülállóknak, akinek erre társadalmi helyzete, neveltetése lehetőséget adott. A miskolci véres események megbontották a korábbi összhangot a forradalom két fő bázisa, a békés átalakítást irányító egyetemisták és az indulatait mérsékelni képtelen munkások között.

¹⁰ Hamburger Jenő 1919-ben a tanácsköztársaság népbiztosa volt. Csomor Erzsébet-Kapiller Imre (szerk.): *'56 Zalában: A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai, 1956–1958.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1996, 60.

¹¹ Cseh Zita: Heves megye. In: Szakolczai Attila és Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956. I.* 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003, 276.

¹² Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, XXV. 6.–1112/1957.

¹³ Részletes feldolgozása még várat magára. Pap András és Térey János 2006-ban bemutatott színdarabja, a *Kazamaták* a Köztársaság téren történeken alapul. *Holmi*, 2006. március, 292–383.

A szemtanú, Ungváry Rudolf írói eszközökkel teszi számunkra is át-élhetővé akkori érzéseit, láttatja meg velünk a visszataszító tömegtest po-
koli lényegét. Az akkor a miskolci nehézipari egyetemen tanuló Ungváry
a rendőrkapitányság előtti téren látta, hogyan lincselte meg a tömeg azt a
rendőrtisztet, akit a felhevült emberek kiragadtak az őt a laktanyába kísérő
egyetemisták védőőrizetéből: „Szaggatott, haragos kiáltások hallatszottak,
ott voltak tőlem vagy tíz méterre, de már nem láttam a férfit, csak azt, hogy
a testeken különféle mozdulatok hullámzanak át, mindenki oda akart férni,
a célnál levők mozgása széthullámzott az oda törekvők közé. De a karok
és felsőtestek mozdulatai összerendezetlenek voltak. Minthogyha rettentő
sietős lett volna, ami történik, pillanatok múlva abba kell hagyni ezeket az
indulatokkal telített, összevissza csapkodásokat, mint valami tiltott élvezetet,
amelyet csak nagyon rövid ideig lehet kiélni... A váltakozó sebességgel ka-
száló könyökök és karok, és előre-hátra, ki-be lendülő testmozgások egyetlen
térbeli valamire összpontosultak, amely már nem volt megnevezhető. Aztán,
mint valami rozsdás vas, olyan szuronyszerű emelkedett egy pillanatra a fejek
fölé, hogy lezuhanjon, sejtteni lehetett, hova, én csak valami egészen rövid
síkolszerűt hallottam arrafelől, olyasmit, amit egyszer egy nyúl hallatott,
amikor otthon átvágtuk a nyakát, valami ehhez hasonlót, az összesűrűsödött
emberboly meglódukt a járda irányába, már amúgy is majdnem odáig sod-
ródtak, valamit tartottak vagy hurcoltak, és néhány másodperc múlva már
húzták is föl arra a villanypóznára, amely a közelben állt, és ott emelkedett
fölfelé a fejek fölé, ahogy olyan furcsán meg volt törve a nyaka.”¹⁴

A miskolci eseménysor egyik aktív szereplője így vallott perében: „Én
nem akartam részt venni az akasztásban, és azt mondtam, hogy miért kell
ilyeneket csinálni, embereket tönkretenni. A tömeg erre azt mondta nekem,
hogy sajnálsz olyan embert, aki 52 halottat csinált a rendőrség előtt. [Ez rém-
hírnek bizonyult – S. É.] Ekkor el akartam menni, de valaki visszahúzott,
három pofont adott, és azt mondta nekem, ha nem segíték az akasztásban, én
is mellé kerülök. [...] Muszáj volt részt vennem az akasztásban. [...] Azt én
nem mondtam, hogy élve akasszák fel. Sokan voltak akkor ott. A tömeg jött
a gyárból és a város felől, és e tömeg sodort az akasztáshoz.”¹⁵ Felhívnam a
figyelmet a vallomástevő nyilván nem szándékos, a kifejezési kényszer szülte
nyelvi leleményére: a magát menteni akaró L. I. parancsot adó személylé sű-
rítette, lényegítette át – antopomorfizálta – a sok száz emberből álló lincselő
sokaságot, amikor másokra akarta hárítani a felelősséget. („A tömeg erre azt
mondta nekem, hogy sajnálsz...”)

¹⁴ Ungváry Rudolf: *Utána néma csönd. A miskolci egyetem 1956-os diákparlamentjének kró-
nikája*. Logod Bt., Budapest, 2000, 94.

¹⁵ L. I. XV. rendű vádlott. Budapest Főváros Levéltára, Balázs Géza és társai-per iratai,
1057/1957, 1339.

Az emberölésig fajuló tömegmegmozdulásban a felfokozott indulatok mellett a hangadók személyiségjegyei is szerepet játszhattak. Nem annyira a véletlenek szerencsétlen összejátásáról lesz szó a következőkben, hanem a spontán rendszerváltással járó káoszról, amelyet forradalomnak is lehet nevezni.

Ózdon október 29-én, egy nappal a forradalom hivatalos elismerése, az ÁVH feloszlása után lincseltek meg az ÁVH-sokat. Az eseményt a véletlen váltotta ki. A tanárból lett nemzetőrparancsnok, a helyi írócsoport jó szándékú, de gyenge idegzetű vezetője a több napos alváshiány delíriumos állapotában összeszólalkozott a rendfenntartásban a nemzetőrökkel együttműködő rendőrökkel.¹⁶ A rendőrség épületében lövöldözés kezdődött. A rendőrök és a nemzetőrök nem egymásra, hanem a levegőbe lőttek. Két nemzetőr kétségbeesetten rohant a hangosbemondó helyiségébe, hogy segítséget kérjen. Megszóltak a gyári szirénák, majd a hangosbemondó irányítója, hitelt adva a hírhozók szavának, drámai bejelentést tett az államvédelmisek és a rendőrök lázadásáról, és arra kérte az embereket, hogy ne menjenek a lövöldözés közelébe. A felhívás az ellenkező hatást váltotta ki. A gyárban sztrájkoló munkások azonnal vasdorongot és szűrőeszközöket ragadtak, és rohantak a helyszínre megtámadottnak vélt társaik megsegítésére. Mire odaértek, a csetepaté már véget ért, az ideg-összeroppanást kapott parancsnokot kórházba szállították. Az elszabadult, kielégületlen indulatok a rendőrtisztek és az ÁVH-sok ellen fordultak, akiknek nem volt közük a lövöldözéshez, de a tömeg azt feltételezte róluk, hogy az ő kezük van az „aljas támadás” mögött. Hajtóvadászat indult ellenük: elfogták őket az utcán, kihurcolták őket lakásaikból: többeket – egy ügyészségi nyomozót, egy állambiztonsági és egy rendőrtisztet – holtra vertek. A csaknem egérutat nyert belügyest futása tette gyanússá. Felfigyelt rá a martinacélműben dolgozó munkás. Feltartóztatta, és hogy ne tudjon továbbfutni, kioldatta vele az övét, és letolatta vele a nadrágját. A szakszerű eljárás magyarázata: az ÁVH-st elfogó férfi korábban tábori csendőr volt.¹⁷ Az odaérkező tömeg agyonverte az elfogottat. Mindhárom meglincselte elrettentésül fejjel lefelé fel is akasztották a munkástanács épülete előtti gesztenyefákra.

A lakosság reagálásáról – érzelmi érintetlenségéről – ugyancsak a szemtanúval készült interjúból értesülhetünk: „A város élte tovább az életét, nem okozott különösebb megdöbbenést ennek a három embernek a halála sem. Talán az volt a hangulat Ózdon, hogy egy bűnös rendszer, egy gyilkos rend-

¹⁶ Szokolczai Attila: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: *A vidék forradalma*. I. m. I. 23., illetve 167–168.

¹⁷ Az eljárás a nyilas idők származásvizsgálási módszerére emlékeztet, és antiszemizmust valószínűsít. Szakács Albert-interjú, készítette Páczelt Istvánné 1991-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma. 340. sz. 54–55.

szer éppen kéznél lévő képviselőin állt bosszút a tömeg, és nem tekintették őket vértlen áldozatoknak, hanem olyan embereknek, akiknek éppen nem volt az adott pillanatban szerencsájük, de nem egészen méltatlanul érte őket ez a büntetés, amit a nép osztott ki nekik.”¹⁸

A lincselésnek nemegyszer a zsidóellenességgel összekapcsolódó anti-kommunizmus volt az oka. A zsidóellenesség szerepet játszott két miskolci meglincselt sorsában is.¹⁹ A kiskunmajsai lincselésről itt a csőcselékindulat rasszista vonatkozásai miatt esik szó.²⁰

Kiskunmajsán a tanács zsidó begyűjtési felügyelőjét verte agyon a feldühödött tömeg. A legbrutálisabbak azok a lumpen elemek voltak, akik vagyontalanként eleve nem lehettek az embertelen beszolgáltatási, rekvirálási akciók kárvallottjai. Sok helyütt gyűlöltek a begyűjtési felügyelőket, akik embertelen intézkedéseikkel mintegy a diktatúrát személyesítették meg. Ők ugyan a tanácsi vezetők utasítására rekviráltattak a helyi rendőrökkel, de veszélyesebb helyzetbe kerültek, mint a felfegyverzett és menekülni képes irányítók, illetve rendőrök. Funkciójukból adódó kiszolgáltatottságukból következően a tömegindulatok kitörése idején közülük többeket ért testi sérelem. Ahhoz azonban, hogy életüket kioltásák, több is kellett: Kiskunmajsán ez a „több” a zsidó származás volt.

A Kiskunmajsán élők tudták – és az idősek ma is tudják –, hogy a kegyetlen módon meggyilkolt Neményi József zsidó származású volt, akit a helyiek az átlagnál sötétebb bőrszíne miatt csak Négusnak emlegettek. Sokan gyűlöltek pökhendi magatartása, lenéző modora miatt. „A Négus ment a piacon, és a tejföls fazekat, mint a labdát fölrúgta. Ha valaki árult terményt, megfogta és szétszórta. Melléje be köllött menni a tanácsra, és megbüntették. Úgy nézett ki, mint a cigány. Kis alacsony, csúnya vénember volt” – emlékezett 1993-ban az egyik helybeli.²¹ Származása, az átlagtól eltérő kinézete, gyűlölt beosztása együttesen idézhette elő, hogy az irányíthatatlanná vált tömegindulat benne találta meg tárgyát.

Már a forradalom előtti napokban sablonnal felfestett szöveg támadta az agilis felügyelőt: „Éljen Tito, Négus kuss, agyonverünk, innen fuss!” Egy

¹⁸ Uo. 56–57.

¹⁹ Lásd Standeisky Éva: Elmismásolt antiszemitizmus, elhallgatott múlt. Az 1956-os miskolci lincselés. *Élet és Irodalom*, 2004. augusztus 20., 8–9.

²⁰ Lásd Standeisky Éva: Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In: *Évkönyv 2004, XII. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János és Standeisky Éva, Budapest, 2004, 1956-os Intézet. 147–185.

²¹ Csik Antal–Kozma Huba–Nyerges Benjámín–Szabó Lajos: *Kiskunmajsja története*. Majsja Alapítvány, Kiskunmajsja, 1993, 105–109. A további idézetek is innen valók. Neményi fényképe az *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* című kiadvány – Magyar Népköztársaság Tájékoztatási Hivatala, é. n., III. köt. – 134. oldalán látható.

1958-ból származó tanácsi beszámoló szerint október 27-én 30–50 ember a lakásán kereste Neményit. „Négy ember megragadta, gondolkodás nélkül hozták kifelé, anélkül, hogy bántalmazták volna. Nem is tanúsított ellenállást. [...] Volt egy nyitott nagykapu a tanácsházán. Kettő rendőr ott állt. Az egyik az egyik kapufélfánál, a másik a másiknál. Szuronyos fegyver volt náluk. Látták, hogy hozzák a Négust. Ahogy a tömeg meglátta, kiment elé. A Négus, amikor meglátta, hogy a tömeg őfelé közeledik, kivágta magát az emberek tagjaiból, és odamenekült a két rendőrhöz, de nem volt már több mint öt méter a tömeg és a Négus között. A két rendőr hátat fordított neki, sőt az egyik ellökte magától.” Ütlegelni kezdték, felesége testével próbálta védeni, így már őt is ütötték. Egy honvéd szakaszvezető szabadította ki őket. A több sebből vérző Neményit a tanács légópincéjébe zárták, de a tömeg onnan is előráncigálta. „Küldték le a cigányt, hogy menjen, és hozza föl. A cigány tiltakozott kézzel-lábbal. Öt-hat ember megfogta, s lelökte a cigányt. Ahogy a cigány oda le lett lökve, a Négus rátámadt abban a pillanatban kétségbeesésében. 40 kilós ember volt, ez a cigány meg jó deltás. A cigány megfogta azt a kis embert, és fölhajította a pincéből. A tömeg már vitte is ki az utcai ajtón. A Pekó Pista [...] a [zászló]rudat kettőbe törte a térdén, s ahogy vitték neki szembe a Négust, hát az arcába szúrt neki ezzel többször, hogy hova, ezt pontosan ugye nem lehetett látni. [...] Ütötték, verték, hol elesett, hol fölkelt, illetve fölemelték. [...] ekkor már eszméletét veszítette, már nem is ütötték, inkább taposták [...] még egy ember odavitt egy marhakoélet, hogy akasszák föl a fára. Azt mondták ekkor többen, hogy mire való lenne egy hullát fölakasztani” – olvasható egy 1962-es tanácsülési jegyzőkönyvben.

A félelem fajtái

A történésekre adott érzelmi reakciók és az események alatti viselkedésmódok sokféleségéből levonhatók következtetések. A forradalom idején az eufória mellett a másik meghatározó érzelem a félelem volt. Félték a szülők, akik nem tudták, mit csinálnak az utcán a gyerekeik, félték az emberek a szovjet tankoktól, a rombolástól. Sokan háborútól tartottak, másokat az illegitim helyzetből óhatatlanul adódó következmények töltötték el rettegéssel. Nem keveseket aggasztott a szélsőséges nacionalizmus, a zsidóellenesség felújulásának lehetősége.

Félték az erőszakos szervek képviselői is: a besorozott karhatalmisták, rendőrök, katonák, akik legszívesebben megragadták volna a parancsot, ahelyett, hogy fegyverrel verjék vissza a civil tüntetőket. A kiszolgáltatottak félelmére példa az október 23-i debreceni tüntetés a „másik oldalon”: a még magát tartó hatalom kötelékében álló szereplőjének testi reakciója.

32 Az emberek szidalmazták a tömeg felosztatására kirendelt ÁVO-sokat, a rendőröket és a katonákat. Egyre feszültebb lett az addigi felszabadult légkör.

A felfokozott hangulatban, lőparancsra várva néhány katona bevizelt, voltak, akik elájultak – és eldőrdültek a lövések...²²

A megbukott rendszer vezetőit másfajta félelem töltötte el: ők elsősorban korábbi pozíciójukat féltették, egzisztenciális rettegés kerítette őket hatalmába. Azok, akik korábban is hajlamosnak mutatkoztak bizonyos reformokra, rafinált és kétségbeesett próbálkozásokat tettek a rendszer átmentésére és a forradalom mérséklésére.

A hatalom felbomlásakor a régi rend híveinek mindig van félnivalójuk. A legveszélyesebb számukra az az időszak, amikor még nem szerveződik meg az új hatalom erőszakszerve, amely megvédi őket az egyéni és a tömegbosszútól. A káosz napjaiban minden megeshet, bár ekkor sem csupán a vak véletlen dönti el az emberek sorsát. A történéseket befolyásolja a sérelmet okozók és a sérelmet szenvedettek közötti viszony, a sérelmek száma és mértéke, a közhangulat alakulása, az új irányítók bölcsessége és megfontoltsága, az elfogyasztott szeszes ital mennyisége és még sok más egyéb.

Különösen azok voltak kiszolgáltatva a népharagnak, akik kívülről kerültek a településen hatalmi pozícióba, és helyzetükkel visszaéltek. Több helyen ilyen volt a párttitkár, valamint a tanácselnök, a begyűjtési felügyelő, a tévészelnök, az iskolaigazgató: kommunista párttagként is éreztették hatalmukat.

A félelem rémhíreket szült, ami a sarokba szorítottakat kétségbeesett és megvalósíthatatlan akcióra sarkallt: „A megyei Pártbizottság, a Katonai Parancsnokság rohambrigádokat alakítottak. Feladatuk, hogy azokban a községekben, ahol a funkcionáriusokat felakasztották, vagy karóba húzták, ezek végrehajtóit ott a helyszínen büntessék meg. Számítani lehet arra is, hogy ezeket ott a helyszínen kivégzik” – jelentették október 28-án az MDP Bács megyei központjából a pártközpontnak.²³

A fejvesztett állapotot illusztrálja a Sárbogárdról szóló pártbeszámoló: a járási pártbizottság egyik titkára „belelőtt egy fiatal fiúba, akinek lábsérülése nem súlyos. A Járási Pártbizottság épületét megszállták. [X. Y.] elvtárs egyedül van a pincében, és onnan lövöldöz kifelé. A tömeg követeli, hogy lőjék agyon, vagy akasszák fel. Kérdik a vezető elvtársaktól, miért nem készítetjük fel – ha átmenetileg is – a párttagságot az illegalitásra.”²⁴

Október 29-én ezt jelentették Pest megyéből: „Néhány alapszervezeti vezetőt megverték. A nagykőrösi PB egyik tagjának – aki az egyik munkahelyen a személyzeti felelős – kiszurkálták a szemét.”²⁵

²² Az információért tanítványomnak, Kókai Dávidnak tartozom köszönettel, aki leírta a tüntetés feloszlásában részt vevő nagyapja emlékeit.

²³ Urbán Károly–Vida István: Jelentések a pártközpontnak, 1956. október 28–29. *Társadalmi Szemle* 48. 1993. 12. 88.

²⁴ Uo. 88–89.

²⁵ Uo. 91.

„A kommunisták körében félelem tapasztalható, félnek, hogy kiirtják őket. Úgy látják az elvtársak, ha gyorsan nem vetnek véget a fegyveres ellenállásnak, a helyzet tovább bonyolódik, mert az ellenállók iránti szimpátia állandóan nő. Szervezettebb és nagyobb erőnek tartják őket, mint a párt és a kormány rendelkezésére álló erőket. [...] az ellenállók rendkívül ügyesen politizálnak, jobban, mint a párt és a kormány. Ügyesen megszövegezett plakátjaik vannak. [...] Röpcéduláikat gyorsan szétkapkodják” – írja egy belső pártjelentés.²⁶

A félelemhez nemegyszer szégyenérzet társult, amiből a helyi közösség morális hatására és a hatalmukat elvesztő funkcionáriusok lelki krízisére egyaránt következtethetünk.

Nemes Imre Álmosdon egyik este, amikor éppen udvarolni ment, sírást hallott a kerítés tövében. A párttitkár volt: „nagyon félt, és szégyellte magát a történetek miatt”.²⁷

„Rendkívül nehéz életet verni az alapszervi titkárokba, nagyon lehangoltak, szégyenlik magukat. Ilyen kérdéseket tesznek fel: vissza lehet-e a párt tekintélyét szerezni?” – jelentették október 29-én a pártközpontba Komárom megyéből.²⁸

A kádári megtorló hatóság propagandakiadványainak összeállítói kiszínezték és felnagyították a kommunistákat fenyegető veszélyt: feltehetően saját akkori félelmekre is magyarázatot kerestek. Valamit azonban már ők sem hagyhattak szó nélkül. „A véresre vert tanácsitkárt [X. Y.] és fia ismét felkereste. Követelték tőle, hogy állítsa össze azoknak a névsorát, akik az elmúlt években a faluban elkövetett bűncselekmények feljelentőiként, vagy azokban az ügyekben tanúként szerepeltek. Megfenyegették, hogy amennyiben parancsukat nem hajtja végre, úgy jár, mint a géreci tanácsitkár, akit »előző éjszaka kettéfűrészeltek«. Ez az eset nem történt meg” – ismeri be a Vas megyei „fehér könyv” nevét elhallgató összeállítója.²⁹

A félelem gyakori lecsapódási módja, hogy a rettegők a veszély elmúltával azzal akarták igazolni veszélyeztetettségüket, hogy „fekete listáról”, „halál-listáról”, ötös, tízes stb. listáról vizionáltak: egy olyan névsorról, amelyet ellenségeik az ő lefogásuk, kivégzésük céljából készítettek. Az 1957 elején összeállított vidéki „fehér könyvekben” számos ilyen esetre hivatkoznak: neveket, fakszimilében közölt íveket azonban egyikben sem találunk.³⁰

²⁶ Vida István (szerk.): *1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok*. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Budapest, 1998, 113.

²⁷ Tóth Viktória család-történeti dolgozatából, kézirat, Debrecen, 2006. „Vajon akik átérték ezeket a félelmeket, hogyan értékelik a rendszerváltozást, vagy egyáltalán mit tudnak kezdeni a mai szabadsággal?! Hogyan élnek meg?” – tűnődik a húszéves egyetemista.

²⁸ Vida István (szerk.): *1956 és a politikai pártok*. I. m. 116. Urbán Károly–Vida István: *Jelentések a pártközpontnak...* I. m. 92.

²⁹ *Ez történt Vas megyében*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1957, 63–64.

³⁰ A Tolna megyei Értényben, Hőgyészen, a Baranya megyei Szentlőrincen. Alig fél év telt el az MDP négyezer listájáról keringő hírek óta: ez állítólag az ellenzéki kommunisták nevét tartalmazta, s a saját reformok elfajulásától tartva a reformellenes kommunisták állították össze. Részben ismétlődő toposzról van szó: a „lista” maradt, az összeállítók és a fenyegetettek helyet cseréltek.

Az igazságszolgáltató tömeg

A forradalom alatti népi igazságszolgáltatásnak egyaránt voltak érzelmi, mentális és erkölcsi vonatkozásai. Az intézményes kereteken kívüli, a törvények, rendeletek helyett a közösségi igazságérzeten alapuló igazságszolgáltatás a helyi rendszerváltozás leglátványosabb része volt, s szinte minden települést és munkahelyi közösséget megérintett. Másként zajlott a felelősségre vonás, a számonkérés, a jóvátétel a felvonulások, népgyűlések, csoportos összejövetel – a nagy érzelmi felindulások – idején, a rövid ideig tartó hatalmi vákuum napjaiban, s megint másként a közvetlenül, spontán választott települési és munkahelyi önkormányzatok megalakulása, a helyi konszolidáció után. Az első szakaszt a változatosabb, kaotikusabb, érzelemdúsabb, a csoportos kezdeményezéseknek nagyobb teret adó formák uralták. Az új helyi irányító szervek azért is alakultak meg, hogy rendet teremtsenek az összeviaskodásban, és létrehozzák az új helyi igazgatást a szétbomlott, megingott, hitelét veszített régi helyett.

A forradalom első szakaszában a spontán igazságtétel két leggyakoribb formája a minden esetben csoportos akcióként zajló tettlegesség és a kipelengézés volt. Mindenki egyszerre akarta rendezni a számlát. Az eltérő érdekek ütközése igencsak veszélyes helyzeteket teremtett. A csoport, s benne egyesek bölcsességétől, mértékletességétől függött, hogy az elszabadult indulatok gerjesztette feszültségnek milyen kisülése lett: verés, verekedés, lincselés, fajult-e, vagy békés megoldássá enyhült.

A csoportos igazságszolgáltatási aktusok egyfajta népünnepélyre emlékeztettek. Sok helyen szimbolikusan büntették meg a megdöntött rendszer gyűlölt funkcionáriusait: vagy azért, mert az illetők elbújtak, elmenekültek, vagy mert a tényleges felelősségre vonásuk helyett a megbántottak és megnyomorítottak megelégedtek képletes megbüntetésükkel. Ez népi józanságról és bölcsességről tanúskodik.

Jelképes igazságszolgáltatásnak tekinthető, ami a baranyai Szőkén történt. A tanács tábláját leszedték a falról, és a WC-be dobták: az ítélet lényegére itt a tábla új helyéből következtethetünk. Németiben a községi párttitkár anyósához, miután nem mondta meg, hogy hol a veje, hozzávágtak egy gipszszobrot – minden valószínűséggel Rákosi vagy Sztálin büsztjét –, ketten láncot húztak maguk után az utcán „feltehetően azzal a szándékkal, hogy a párttitkárt ezzel kössék meg. [...] A boltban összevásárolt gyertyákat lakóházának kerítésére rakták, majd meggyújtották” – számolnak be a propagandakiadvány szerzői a sajátos politikai performance-ról.³¹ Az akcióban szerepet játszó az imitált halotti szertartással, a megjátszott végtisztességgel a párttitkár bűneit torolták meg: in effigie végeztek vele.

³¹ *Ellenforradalom és tanulságai a Pécsi járásban*. Kiadja az MSZMP Pécsi Járási Végrehajtóbizottsága, é. n. 9., 12.

Fonyódon az 500–600 főnyi tömeg az elmenekült, gyűlölt rendőrfőhadnagy helyett annak kabátját tépték darabokra és taposták meg, így vezették le dühüket.³²

A népi igazságszolgáltatás iránti igényt és a népnek a performance iránti hajlamát egyesíti magában a naplóbejegyzésként megmaradt rémhír: „Hallottam, hogy Egyeken még az első héten kivonult a falu, a szovjet emlékműnél nagy gödröt ástak, az egészre kötelet kötöttek, a párttitkárt és a tanácselnököt is a kötél mellé állították, és úgy döntöttek bele a gödörbe, ahová betemeték.”³³ Tudni vélték egy „képletes kivégzésről” is, amelyre állítólag a baranyai Szentegáton került sor. Az erdőben lehántották egy vastag fa kérgét, és lábbal felakasztva rárajzolták a három helyi gyűlölt kommunistát. Aláírták a nevüket – az egyik nő volt – és még nyomatékkal odavésték: „Így fogtok lógni!”³⁴

Az igazságosztó népi kreatitásnak számos formája létezett. Több helyen szóval büntettek. Ozmánbükön a kisbíró szokás szerint rigmusokkal tette megjegyezhetőbbé hirdetményét, amely a tanácselnöknek és helyettesének ígért kötelet: „Hegyi és Pál lógni fogtok! Dícsértessék a Jézus Krisztus!”³⁵

A somogyi Vésén a tüntetők a tanácselnök és a párttitkár háza elé értek, a *Nemzeti dal* nekik szánt részét skandálták: „Sehonnai, bitang ember...”³⁶ A Szabolcs megyei Fülöpösdarócon a falu megválasztott forradalmi vezetője, a kisbirtokos gazdálkodó, a sok üldözésen átment Moldvay Antal „véresszájú patkányoknak” nevezte a kommunistákat.³⁷

A népi színjátékká vált felelősségre vonás olykor humoros, olykor pedig szentimentális hangvételű volt. Mindkét változat a felgyülemlett indulatok békés levezetését, az indulatok szublimálását – mintegy folklórrá sűrítését – szolgálta. Ezekben a népi igazságszolgáltatási aktusokban több volt a gúny és a megbocsátás, mint a pőre bosszú.

Vallásos településeken a tettelegességben megnyilvánuló számonkérés elkerülése érdekében a papok, lelkészek a keresztényi megbocsátást hirdették. Kocsordon nyilvános rituálén vezették le a kommunistaellenes indulatokat. A volt vezetők, így a tanácsitkár és a párttitkár, a helyiek tömeggyűlésén kértek bocsánatot korábbi önkényeskedéseikért, a népnyúzó rendelkezések végrehajtásáért. Ezzel nem csupán a feszültségek oldódtak, hanem megteremtődött a korábban szembenállók együttműködésének lehetősége is.

³² *Ellenförradalom Somogyban*. MSZMP Somogy megyei Bizottsága, Kaposvár, 1957, 42.

³³ Balogh István: *Debrecen a forradalom után*. K. n. Debrecen, 1994, 38.

³⁴ *Az ellenforradalom Baranyában*. Kiadó és év nélkül, 88.

³⁵ Béres Katalin: Egy zalai kisfalu a forradalom idején – Ozmánbük. In *'56 Zalában*. I. m. 13. A fenyegetést nem követte tett.

³⁶ *Ellenförradalom Somogyban*. I. m. 22.

³⁷ Dikán Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/1. köt. A Mátészalkai járás*. Jóna András Múzeum, Nyíregyháza, 1993. 148.

A bűn bevallásának és megbocsátásának ez a formája emlékeztethette a jelenlévőket az 1948 és 1953 közötti párttaggyűlésekre, amelyeken sokak előtt kellett bevallaniuk a párt ellen elkövetett „bűneiket”: származásuk, múltjuk elhallgatását, eltévelyedéseiket a dogmától. A nyilvános „gyónás” és bűnbocsánat nem csupán megkönnyebbüléssel járt, hanem megaláztatásérzést is keltett. A forradalom bukása után az egykori funkcionáriusok szégyelltek gyengeségüket, s kényelmetlen lelkiállapotuktól keménységgel, a megtorlás fokozásával próbáltak szabadulni. A mátészalkai kommunista vezetők megyei feletteseiknek szóló 1957. márciusi jelentésükben a gúnnyal, képzelgéssel próbáltak túlkerülni kellemetlen emlékeiken: „A tiszteletes úr – a régi görög vagy római szokásnak hódolva? – a falu kommunistáinak egy részét kiállította a szégyenplaccra, amikor is bocsánatot kellett kérniük. Itt aztán isten [így, kisbetűvel] legyen irgalmas szegény bűnös lelkének, ha a tömeg nem megfontoltabb, mint a papja, ott meg is kövezhetik, ha bűnösnek találják. Hét elvtársat állítottak így a tömeg elé.”³⁸

A bűnbánó rituálé megrendezője elleni per vádirata a megtorló hatóságok nézőpontjából így interpretálja az eseményt: „A vádlott [Abrudbányai János, unitárius lelkész] az egyik október végi napon összehívott népgyűlésen arra bírta Kósa Árpád függetlenített MDP pártbizottsági tagot, Seres János MDP községi pártbizottsági titkárt, Cellár István vb-titkárt és Klein Ferenc MDP-tagot, hogy a néptől kérjenek bocsánatot. Ezen személyek ezt meg is tették, és annak során oly értelemben szóltak a tömeghez, hogy bánják, amit vétettek a rendelkezések végrehajtásával. A jelenetet követte az a jelenet, hogy vádlott e személyeket átkarolva azt mondta a tömeghez, hogy így kell békeességben élni, ugyanakkor másik karjával más személyeket karolt át.”³⁹

A vígjátéki forma jobban megmozgatta a tömegeket, mint az emelkedett, ünnepélyes egyházas változat. A kipellengérezett helyváltoztatással, vonulással járó kálváriáját a közönség beszélésökkel, tapsal és kárörvendő nevetéssel kísérte.

Kedélyes népi igazságszolgáltatásról számol be egy visszaemlékező: „Csengerleg [elgépelés, helyesen: Csengerle] községben egy Szörfi nevű ember volt a begyűjtési főnök, aki nagyon piszok ember volt, és amellet a menyecskékkel is sokat szemtelenkedett, hát annyi megtorlás volt, hogy egy gumikerekű kocsin keresztbe fektettek egy lócát és három-négy embert közé ültették a begyűjtési főnököt, ezt a Szörfit, és vitték körül utcáról utcára, minden utcasarkon megálltak, és ezek a bekávézott emberek mindenhol borral kínálták, és muszáj volt innia Szörfinek, de kolbásszal és rántottával is kínálták, de az egész faluban végigvitték, és minden utcasarkon bemutatták...”⁴⁰

³⁸ Uo. 16.

³⁹ Uo. I/2. 215.

⁴⁰ Erdei István OHA-interjúja. Készítette Kovács András 1986–87-ben. 86. sz. 25.

Itt több asszociáció is adódik: a pütkösdi királyság elnevezésű magyar népi játék és Mihail Bahtyin Rabelais-könyve, amelyben az orosz tudós a népnépelemek és a karneválok jelentését elemzi.⁴¹

Erdőbényben úgy szégyenítették meg a régi vezetőket, hogy zászlóval a kezükben kényszerítették őket arra, hogy felvonuljanak. „Mezőkeresztesen az erkélyről mondták el a tanácsitkárral önéletrajzát.”⁴²

Az esetek többségében jóval egyszerűbb volt a dramaturgia, ami a mátészalkai példával illusztrálható. Az állami gazdaság munkástanács-választó gyűlésén, ahol több mint kétszázan szorongtak a teremben, a párttitkárnőre támadtak. Felelegették, hogy elvakultan szolgálta a Rákosi-rendszert – „a dolgozók nyakán ült” –, és sírt, amikor Rákosit leváltották. Követelték, hogy „adjon számot a párt 12 éves gazemberségéről, arról, hogy a párt miért szípolyozta a népet”.⁴³ Amikor felállt egy lócára, hogy válaszoljon a vádakra, végképp elszabadultak az indulatok. Egyesek azt kiabálták, hogy „le vele!”, mások hallani akarták, mivel védekezik. Valaki lerángatta, és a kijárat felé tuszkolta. Az emberek szidalmazták, gúnyos megjegyzéseket tettek rá.

Az új helyi vezetők és az igazságszolgáltatás

A forradalom alatt élre került helyi vezetők a központi irányítást nélkülözve egyszerre láttak el közigazgatási és bírósági feladatokat: az ügyek nem tűrtek halasztást. Úgy kellett lavírozniuk a különféle érdekek között, hogy eközben erkölcsi hitelükön se essen csorba. Nem hagyatkozhattak másra, mint korábbi tapasztalataikra, saját képességeikre és a helyiek segítőkészségére. Hatalmukat nem valami felsőbbbségnek, hanem az őket többnyire jól ismerő helyieknek köszönhették. Ez adott öntudatot nekik, s többnyire a legjobbat hozta ki belőlük. Erre szükség is volt: a kezdeti napok eufóriájának elmúltával ugyanis megsaporodtak a nem éppen magasztos célú egyéni és csoportos akciók.

A forradalmi szervek vezetői az esetek többségében igazságosan és méltányosan döntöttek, amikor a forradalom alatt leváltott vezetők további sorsát mérlegelték. Egy megyei forradalmi bizottsági tanácskozáson hangzottak el a következők: „45 óta dolgozom a közigazgatásnál. Kereskedelmi érettségim van, és tudom, hogy mit jelentett a tanácsrendszer, amikor érezni kellett, hogy négy elemit végzett személy kiskirálykodik az ember felett. Én nem ismerem T.-t [a leváltott megyei tanácselnököt], de amellet török pálcat, ha kovács,

⁴¹ Bahtyin, Mihail Mihajlovics: *Français Rabelais művészete és a reneszánsz népi kultúrája*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002

⁴² Szakolczai Attila: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. I. m. 175.

⁴³ Dikán Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai*. I/2. köt. 257., 258., 265.

legyen kovács. [...] Nevetséges lenne olyan funkcióban hagyni, ahol az odahelyezett műszaki emberek ismét éreznék, hogy végeredményben alárendelt személy van följük rendelve. Sajnos ez történt tíz éven keresztül, hogy úgy kicsit odahelyeztük őket, az értelmiségnek pedig lapátot nyomtak a kezébe.⁴⁴

A helyiek többségének bizalmát élvező forradalmi szervek szinte létrejöttük pillanatától erőfeszítéseket tettek, hogy a népharagot törvényes mederbe tereljék. Volt elődeiket – akikhez aligha fűzték őket baráti szálak, éppen ellenkezőleg – azért vetették biztonsági őrizetbe, hogy testi épségükre vigyázzanak. Nem hagytak kétséget afelől, hogy további sorsukat a nyomozó hatóságokra és az igazságügyi szervekre bízzák, ami a lefogottak számára nem lehetett megnyugtató, bár a közvetlen fenyegetettségől megszabadultak.

Sok korábbi helyi vezető testi épségét a forradalmi bizottság védte meg azáltal, hogy őrséget rendelt lakásuk elé, vagy fogdába zárta őket.

„Biharnagybajom Községi Forradalmi Munkástanács [...] volt községi pártfunkcionáriusokat a község lakosainak felháborodása miatt saját érdekükből kifolyólag vette házi őrizetbe. [...] Ők a lakosság haragját főleg a lakossággal szemben a múltban elkövetett szokásos bűnök miatt vívták ki, és ez a közmegejtés nyilvánult meg a közönség körében, amikor haragjukat ki akarták tölteni a nevezettekkel szemben. Mi községünk Forradalmi Munkástanácsa olyan helyiség fölött nem rendelkezik, hogy huzamosabb ideig bárkit is védőőrizetben tartson, helyesebbnek találta nevezetteket a Járási Rendőrségnek átadni további eljárás végett. Községi Forradalmi Munkástanácsunk arra kéri a Járási Rendőrkapitányságot, hogyha nevezetteket szabadon bocsájtaná, kikötésünk az, hogy ők Biharnagybajom község területére a lábukat nem tehetik be, mert életükért a Forradalmi Munkástanács nem vállalja a felelősséget” – olvasható egy korabeli folyamodványban.⁴⁵

Bodán a tanácsot feloszlatták, és helyette újat választottak, a párttitkárt pedig „határozatilag kitiltották a községből”. Regenyén a téeszelnőkről a következőképpen határozott a forradalmi bizottság: „Schol fontos és más funkcióban alkalmazni nem lehet, és 48 órán belül hagyja el családotul a községet.”⁴⁶

A Dabasi Járási Nemzeti Bizottság feloszlatta a községi és a munkahelyi kommunista pártszervezeteket, vagyontárgyaikat a helyi forradalmi bizottság kezelésébe utalta, a lakásokat lepecsételte, és kinyilvánította, hogy régi tulajdonosok a járási forradalmi szervtől igényelhetik vissza. A községekbe máshonnan küldött kommunista funkcionáriusokat arra kötelezte, hogy ingóságaikkal együtt 48 órán belül hagyják el lakóhelyüket. Az eljárás

⁴⁴ Csomor Erzsébet–Kapiller Imre (szerk.): *’56 Zalában*. I. m. 247.

⁴⁵ Valuch: Hajdú-Bihar megye. In: *A vidék forradalma, I. I.* m. 251.

⁴⁶ *Ellenforradalom a pécsi járásban*. I. m. 6., 10.

némileg emlékeztet a deportálások precíz lebonyolítására (a zsidóüldöző magatartásáról elhíresült Endre László járása, illetve megyéje!), azzal a – lényegi – különbséggel, hogy a kitoloncoltak maguk dönthették el, hova mennek, igaz, új lakóhelyüket kötelesek voltak bejelenteni, hogy „az igazoló eljárás során könnyen fellelhetők legyenek”, valamint az eredeti tulajdonosokat nem fosztották meg vagyonuktól, mint 1944-ben a zsidókat, hanem azt tervezték, hogy visszaadják az ötvenes évek elején kisemmizett „osztályidegen” eredeti tulajdonosoknak.⁴⁷

A kommunistaellenesség november első napjaiban öltött szervezett formát. A forradalmi bizottságokon, illetve az alájuk rendelt nemzetőrsegeken belül többen foglalkoztak az egykori tanácsi és pártfunkcionáriusok felelősségre vonásával. A személyekre lebontott rendszerváltás általában a következőképpen zajlott: először elbocsátották állásukból a gyűlölt, hiteltelen állami alkalmazottakat – a pártfunkcionáriusok az MDP feloszlásával eleve állás nélkül maradtak –, majd kitették őket a juttatott, többnyire a helyiektől elvett lakásokból, nemegyszer a település elhagyására szólították fel azokat, akiket máshonnan küldtek a nyakukra. A dabasi járási forradalmi bizottság határozatban oszlatta fel a járás valamennyi községében és intézményében a párt- és a DISZ szervezetet, felszerelési tárgyaik felett a helyi forradalmi bizottság rendelkezett. A dabasi MDP pártházát és a Magyar–Szovjet Társaság helyi székházát lepecsételték. A felülről kinevezett funkcionáriusoknak két napot adtak arra, hogy ingóságokkal máshova költözzenek.⁴⁸

A forradalom helyi vezetőinek a hajdúnánási pogrom idején hozott döntései ésszerűnek, s ugyanakkor morálisan támadhatónak tűnnek.

Hajdúnánáson október 26-án délután valaki(k) kiadta(ák) a jelszót a zsidóverésre. A felgerjedt tömeg nem csupán a vélt szovjetbérencek keresésére indult, hanem megrohanta a „zsidóutcát”, és súlyosan bántalmazta a vallási közösség vezetőit, majd a település más részein lakó, nem ortodox zsidók háza felé zúdult. A zsidóüldözések másnap és harmadnap is folytatódtak.

Hogyan reagált a pogromra a nép újonnan választott szerve, a helyi forradalmi bizottság?

Vezetője, Szilágyi Gyula – 1954-től volt a település tanácselnöke, korábban asztalosként dolgozott – a lakosság megnyugtatója érdekében engedelmeyeket tett a tömeghangulatnak. Azzal az érveléssel szerelte le a lincselőket, hogy a megtámadott zsidók közül néhányat lefogott, mondván, hogy „bűnükért” majd bíróság előtt felelnek. A zsidókat a település elhagyására szólította fel. Előttük azzal érvelt, hogy csak így tudja megóvni őket a népharagtól.

⁴⁷ Az 1956. november 1-jei eredeti jegyzőkönyv fakszimiléje. *Az ellenforradalom támadása a néphatalom ellen Pest megyében*. Kiadó és év nélkül [1957]. 21.

⁴⁸ *1956 Kézikönyve. I.* (Kronológia) Főszerk.: Hegedűs B. András. 1956-os Intézet, Budapest, 1996, 180.

Pár nappal később ügyes taktikával csillapította le az asszonyokat, akik túszként kezelték a községből elmenekült zsidó férfi feleségét: a férfit tartották felelősnek szeretteik 1944-es Szovjetunióba hurcolásáért. A forradalmi bizottsági elnök megígérte a felhevült asszonyoknak, hogy a túsukat Debrecenbe viteti, és ott átadja a bíróságnak. A gépkocsivezetőnek viszont azt az utasítást adta, hogy az asszonyt Debrecenben engedje szabadon.

A tömeghangulat kiszolgálását példázza a következő eset: amikor a forradalmi bizottság egyik tagja azt javasolta, hogy a pogromistákat vegyék őrizetbe, a többiek, köztük a nemzetőrparancsnok, leszavazták társukat, mondván, hogy erre nincs hatáskörük. A zsidók őrizetbe vételekor viszont nem voltak ilyen aggályaik. Az ő lefogásuk a megmentésüket szolgálta ugyan, de a „népet” abban a tudatban hagyták, hogy az őrizetbe vett zsidók potenciális bűnelkövetők, míg a zsidóverőkre még a bűn gyanúja sem vetült, s ezt a megoldási módot a helyi néphatalom – a forradalmi bizottság – szentesítette.

A hajdunánási forradalmi bizottság 1956-os magatartása a kunmadarasi nemzeti bizottság 1946-os magatartására emlékeztet. A kunmadarasi, halálos áldozatokat is követelő pogrom túlélőinek a helyi pártokból alakult néphatalmi szerv képviselői azt tanácsolták, hogy a tömegindulatok leszerelése érdekében a zsidók hagyják el szülőhelyüket, s ezzel mintegy jóváhagyták azt az antiszemita vélekedést, hogy a pogromért közvetve – létükkel – ők is felelősek.⁴⁹

Hodáson a járási forradalmi küldött a rendteremtést fontosabbnak tartotta a zsidók védelménél: „Négy-öt zsidót megesznek – mondta állítólag –, de rendnek kell lenni.”⁵⁰

Összegzés helyett inkább további vizsgálódásokra ösztönöznék. Jó lenne, ha bővülne azoknak a memoároknak, szépirodalmi és tudományos feldolgozásoknak a száma, amelyek hozzásegítenének a forradalom érzelmi és mentális világának megismeréséhez és megértéséhez.

Az írás a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület *Kulturális fordulat a történetírásban* című, 2006. június 30-a és július 1-je között Balatonfüreden tartott konferenciáján elhangzott előadás bővített változata.

⁴⁹ Ständeisky Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 1992. 2. sz. 284–308.

⁵⁰ SzSzBML XXV. 6. 1995/1958. A dokumentum rendelkezésemre bocsátásáért Dikán Nórának tartozom köszönettel.